

Als darrers anys de la seva vida els intensos records de la guerra i de l'exili impulsaren REMEI PLA (Rubí, 1910 - Vilassar de Mar, 2000) a escriure unes memòries que per raons de salut quedarien interrompudes. Remei Pla era la quarta filla del matrimoni format per Encarnació Pallejà i Jaume Pla. El seu domini del català escrit és molt precari. Hem fet les mínimes correccions per tal de facilitar la lectura. El text, incomplet, arribà a la UEB mitjançant Nerina Bacin, vídua del grabador, pintor i diarista Jaume Pla (1914-1995), germà de la Remei, de qui estem catalogant l'arxiu personal (diaris de joventut i correspondència). Agraïm a la seva filla, Madeleine Arís, l'ajuda en l'esclariment d'alguns passatges.

Remei Pla

Guerra i exili. Un testimoni

Cabrils, 22 de setembre de 1987

TINC 87 ANYS, estic vivint amb la meua filla, Madó Arís. Des que va morir el meu marit, fa vint i vuit anys, que estic amb ella. No em falta res. A veure si me'n recordaré d'algunes coses de la meua vida que en són bastantes.

Vaig néixer el 25 de març de 1910, d'una família molt humil. Jo era la quarta germana. Amb penes i treballs ens férem grans, doncs varen néixer dos germans més: una noia i un noi, i aquest va ser l'últim. Vàrem tenir la desgràcia que el meu pare va morir quan jo tenia deu anys. La feina va ser per la mare: sis fills, molts mals de cap.

Entràrem de porters en una fàbrica de teixits de Rubí (Can Rosés) que era a la carretera que anava de Rubí a Tarragona. Quan va

morir el meu pare, el director de la fàbrica no va voler que marxessim, i va llogar un «sereno» a les nits i de dia, es feia càrrec de la porteria la meva mare.

La mare ho va passar molt malament, doncs aquest senyor director era un dèspota. Quan el meu germà, que era el petit, tenia deu anys, es varen anar a viure a Rubí. Però totes les germanes vàrem continuar treballant a la fàbrica de Can Rosés.

Quan vam ser més grans, ens vàrem posar a treballar a Rubí. El meu germà no treballava, era petit, i la meva germana petita tampoc. Jo treballava als matins. A les tardes anava a cosir a una escola de monges, que em varen ensenyar molt bé.

Vàrem entrar a cantar a l'escola «Cantorum» i jo anava a l'esbart dansaire, el mestre del qual era el Sr. Perecaula, i el mestre de música era el Sr. Ramentol, que era un capellà que va penjar la sotana i es va casar, però era molt bona persona. Ell em va ensenyar a tocar el piano, doncs la música era la meva il·lusió.

Va anar passant el temps, el meu germà va entrar a les escoles «Ribes» que era el millor col·legi que hi havia a Rubí.

Va ser dels alumnes més adelantats de l'escola. Tenia un professor que es deia Sr. Tauler. Aquest mestre va ensenyar al meu germà a ser un home. I d'ell ja en parlaré més endavant.

La meva mare es va posar a rentar la roba d'un col·legi de monges i [en] aquest col·legi, que era el de més categoria de Rubí, hi van entrar els més petits de casa sense pagar res, doncs la mare treballava com un burro. Mai podrem pagar-li a la mare tot el que va fer perquè els seus fills no fossin tan desgraciats com ho va ser ella. Semblava com si ens guiés, perquè sempre vàrem ser els més adelantats del col·legi.

Anava passant el temps i ens anàvem fent grans. Em recordo que una vegada va venir a una festa que vàrem fer a les Fonts —una estació on es va inaugurar el tren que anava fins a Terrassa— el rei d'Espanya i tot el seu acompanyament. Varen fer una festa molt maca i l'esbart dansaire de Rubí vàrem

ballar en estrena el ball de les gitanes del Vallès. Vàrem tenir molt d'èxit i els reis ens varen felicitar. Però estava ple de guàrdies civils. Van tocar l'himne espanyol i un senyor del públic no es va treure la gorra i un guàrdia civil li va donar una bufetada i li va tirar la gorra enlaire. Quin merder «es va muntar»; després varen tocar la Santa Espina, tot ple de sardanistes, però la Guàrdia Civil els va donar l'ordre de no moure's dels llocs en què estaven.

Em sembla que la meva fòbia a la Guàrdia Civil va començar aquell dia.

Quan vaig tenir l'edat vaig entrar a treballar a la fàbrica de seda «Sedó», que era una hora lluny de Rubí. En la meva vida he corregut tant com en el temps que vaig treballar en aquesta fàbrica. Féiem torns: de les set del matí a les dues, parant un quart d'hora per esmorzar; el torn de tarda era de les dues fins a les vuit.

Jo sempre vaig fer el torn del matí, perquè a la tarda tenia temps d'anar a l'esbart i a cosir —que m'agradava molt.

Varen anar passant els anys, hi va haver temporades més bones, i temporades no tant. Va venir el desastre, la Guerra Civil, el merda de Franco, i varen començar les represàlies de tots costats.

Els sindicats i els treballadors varen incautar tots els treballs i varen començar a matar gent de tots els costats. El president de la C.N.T era un tal Roda i em varen fer secretària del comitè de la fàbrica: poc menjar i molta responsabilitat.

A les tardes féiem roba pels soldats. Nosaltres anàvem perdent posicions i molts morts al front i a retaguàrdia. Vàrem tenir l'ofensiva de l'Ebre, que va ser horrorosa, doncs varen morir la mar de joventut i també ho vàrem perdre. I aquí va morir un cosí germà meu que vivia a Santa Coloma de Gramenet.

Nosaltres, aleshores, vàrem anar de voluntàries a un hospital de Barbastre amb la Creu Roja Internacional. Allà vàrem treballar molt i vàrem estar fins que varen arrassar l'hospital. Vàrem anar a casa. La Guerra s'anava acabant. Aleshores, la mare no va voler quedar-se amb cinc noies, doncs

ja sabíem el que passava amb els moros de Franco. Vàrem marxar cap a Girona a casa d'uns amics i el meu cunyat, Peret, va quedar-se a casa.

El Peret era el marit de la Carmen, la meva germana segona. Abans de marxar de casa, vàrem posar tot el que teníem en una capsua buida, de llet de «La Lechera», i el meu cunyat la va enterrar al jardí, i quan l'estava tapant varen entrar els moros al jardí, varen robar tot el de la capsua i es varen emportar al meu cunyat presoner.

A nosaltres, a l'hospital de Girona, no ens volien perquè no tenien llits. Vàrem estar de sort que quan vàrem tenir l'accident provocat pel bombardeig i ens va tirar el cotxe enlaire, va passar un cotxe d'oficials de Barcelona i ens varen recollir.

La mare estava ferida del cap, la Carmen també del cap, a la seva filla, una nena de sis anys, la Carmina, li sortia un ull per un forat del front. Jo ferida de la cama i les altres germanes plenes de cops. Però més bé que tots nosaltres.

En fi, ens vam perdre perquè els militars que ens van recollir eren catalans, i les germanes que no tenien sang es van quedar a la carretera. Per fi vàrem entrar a l'hospital sense saber res de les altres germanes. Les bombes no paraven amb aquell soroll esgarriós. Fins després de dos dies, no van arribar a l'hospital, buscant per tot arreu. Aquell matí va morir la mare.

Les meves germanes la varen veure al dipòsit, on potser hi havia mil morts. Després varen evacuar la gent que quedava a l'hospital i ens varen portar a França, però la mare ni la vàrem poder enterrar, pobre mare, tant que li va costar fer-nos grans i haver de morir d'aquesta manera.

Quan vàrem arribar a França, a tots el ferits ens varen portar en un tren de cavalls, tot ple de palla i merda de cavalls. Vàrem estar dos dies allà dins, i si no vàrem morir va ser perquè no era la nostra hora. Ens varen canviar de tren com a persones i vàrem anar no sé pas a quantes estacions en vies mortes ni sé les hores. Passàvem a cada estació i passava la Creu Roja, i ens donaven menjar, sobretot llet calenta, doncs feia un fred que pelava i

tots en aquell tren anàvem mig despullats, per les calamitats que vàrem passar. Vàrem passar una estació on, a l'andana, hi havia uns nois de Rubí, del nostre poble, que vigilaven els trens de refugiats.

Ens vàrem posar a cridar, varen venir al tren corrents i ens varen dir que amb ells hi estava el meu germà, que també era voluntari, i va tenir temps de marxar del front, ja que estava a Thiers. Però nosaltres no el vàrem poder veure fins al cap de vuit mesos. No vàrem saber res del meu germà ni del meu promès que era de Castellbisbal i també voluntari.

Després de tres dies de tren, vàrem arribar a Berck-Plage, una ciutat on tot eren hospitals de malalties d'ossos. Ens varen atendre bé. I ara us explicaré l'arribada que ens varen fer.

Era un hospital amb tot el luxe del món. Ens varen fer entrar a totes. Érem 28. Tot persones grans i nenes en una sala on hi havia deu dutxes. Ens van despullar a totes, grans i petites i tota la roba la van posar en un carret. Ens van començar a dutxar i a fregar amb uns raspalls d'espart i sabó. Totes teníem les pells encetades dels raspalls i ben enfarinades d'uns polvos blancs. Ens donaren a cadascuna una camisa de dormir d'home i ens anaven portant a una gran sala plena de llits. Un llit per cadascuna. Varen passar els metges. Ens van curar de seguida les ferides. I després ens varen fer beure, a tots, petits i grans, mig got d'oli de resina.

Va passar tota la plana major de l'hospital. Ens saludaven una a una i ens van apagar el llum fins l'endemà.

Aquells hospitals tots són de vidre, fins i tot la teulada, ja que els malalts d'ossos necessiten molt sol. Tota la nit varen venir infermeres que ens van tractar molt bé. L'endemà al matí ens van portar l'esmorzar: cafè amb llet i unes pastes. No ens van deixar moure del llit durant tres dies. Després no vàrem veure mai més la nostra roba. I a tots ens van donar roba que ens anava bé, però tota era roba donada per la gent de la ciutat.

Després de tres dies, ens van deixar llevar però sense sortir de la sala. Ens portaren el menjar i allà dins tancades només ens venien a veure pels

vidres de les portes. Al cap d'uns dies estàvem tant avorrides que els vàrem demanar de fer alguna cosa. Ens varen demanar si sabíem fer jerseis, i aquell dia ja vam començar a treballar.

La meva germana gran era l'encarregada de fer la feina, doncs sabia fer de tot. Érem catorze noies treballant, totes les persones que estaven allà malaltes, anaven d'uniforme i portaven uns jerseis blau marí i faldilletes blanques.

Els directors estaven tant contents que no ens deixaven tocar de peus a terra; després ens van pagar 25 francs per jersei i això ens va anar molt bé. La directora, que era una persona extraordinària, i un home que era el seu marit, que era el director, estaven molt contents de tots nosaltres.

Els tenien un fill que es volia casar. Llavors buscaren qui li faria el seu «trousseau». Li vàrem fer nosaltres dotze jocs de llit, dotze jocs de taula, vint-i-quatre tovalloles, tot brodat a mà. Com que no teníem també de brodar ens en férem fer un, que era una tauleta de nit de cap per avall, i amb els quatre peus ens vàrem fer un també de brodar. Tinc una foto en la que estic brodant amb la tauleta del revés. Malgrat totes les penes i l'anyorament que teníem vàrem estar molt bé. I tots els que estàvem allà ens vàrem refer molt. Doncs hi havia unes dones que tenien més de setanta anys i nenes de vuit a dotze anys.

Durant tot aquest temps anàvem fent gestions amb la Creu Roja Internacional per veure si ens podríem trobar amb la família, doncs nosaltres teníem el meu germà i el meu promès no sabíem a on. Es va declarar la guerra amb Alemanya i ja es va acabar la tranquil·litat.

Vàrem deixar de fer jerseis per fer sacs que omplíem d'«arena» per fer barricades, ja que aquest hospital era a la platja de «Berck-Plage». Vam passar molts sobresalts i per fi ens varen portar al camp de concentració d'Argelers, que estava prop de Perpinyà. Allò era horrorós. Gent, polls, rates, i negres de guardians de la legió. Allà hi havia un camp d'homes, un camp de dones i un camp de nens. I porqueria de tota mena. A cada barraca hi havia seixanta persones de tots els

costats d'Espanya. En la meua vida he vist tanta brutícia, els primers dies no teníem plats per menjar i vàrem anar a la platja que era inmensa i vàrem recollir uns pots de conserves que vàrem rentar al mar i amb això menjàrem. Tot tancat i vigilat com si fóssim bèsties.

* * *

SÓC DEL POBLE DE RUBÍ. La meua família Scompte, en els moments de començar la guerra, de la meua mare, cinc germanes i un noi. Jo sóc la que fa quatre començant per la més gran: el noi fa sis. El 18 de juliol, diria, jo estic treballant a una fàbrica de teixits de seda –la casa Sedó– que també tenen fàbriques a Esparreguera. Feia poc temps que havien portat d'Esparreguera un tal Barc que tenien allà d'escrivent, i es veu que quan els amos varen veure que aquest senyor no tenia escrúpols de cap mena, varen decidir traslladar-lo a la fàbrica de Rubí, i allà el varen posar de director.

La seva muller era d'Esparreguera i era teixidora, o sigui, que els dos treballaven i anaven ben justets. Però ell, que la sabia molt llarga, va començar a escanyar als treballadors. I anà omplint la seva butxaca al cap de poc temps.

La senyora Isabel llavors ja era senyora. Va deixar el treball i ell continuà escanyant. Ell era, segons deia, «el subordinado de los señores Sedó». Bé, com tots ja sabem, la CNT va fer un bon paper i varen incautar les fàbriques. Els senyors Sedó, que eren tres germans, varen marxar tots a l'estranger. I aquí a Rubí va quedar el famós Barc vetllant pels interessos de la casa. Es va formar el comitè d'empresa i em varen posar també a mí. I aquest senyor només demanava que li expliqués el resultat de les reunions que teníem al comitè, cosa que no va lograr mai.

El senyor es va posar de seguida un mocador negre i vermell al coll, volent ser un «amigo de todos». En certa ocasió va dir-me: «vosotros perderéis y después ya puedes esperar mi revancha».

Va anar passant el temps, les coses no van anar pas massa bé per nosaltres, i quan ja nosaltres

haviem passat la frontera vàrem saber per molts costats com ens buscava i volia saber on érem per complir la promesa que m'havia fet en vàries ocasions. A moltes de les meves companyes de treball les va treure de la fàbrica i varen quedar a la pura misèria. El mocadoret del coll va anar a parar al foc fent tantes brutalitats amb els treballadors que ja no podia fer-ne més.

No fa gaires dies que per la televisió varen retransmetre un senyor que feia un homenatge als jugadors del Barça, se'm va posar la pell de gallina al tornar a veure aquell senyor però sense mocadoret al coll.

* * *

[Una nit, abans que s'acabés la guerra] vàrem sortir de casa a les quatre del matí, «a bordo» d'un auto que ens portaria fins a Girona i a casa d'uns amics amb la idea que quan tot fóra acabat i els ànims apaivagats, tornàriem a casa, ja que a casa s'hi va quedar el meu cunyat. Quant equivocades estaríem!. Vàrem tenir de tornar enrere doncs la mare s'havia deixat uns papers i els volia tenir amb ella, vàrem tornar a marxar i quan anàvem a arribar a la meitat del camí, el senyor del auto no ens va voler per endavant, va tenir por i ens va deixar a la carretera. Anàvem les cinc germanes, la mare i les nenes de dues germanes casades, una nena de cinc anys i una altra de tres —el marit d'una d'elles era al front, i el marit de l'altra, que era més gran, és el que va quedar-se a casa— Quin panorama!, portàvem el paquet de roba, però res més, i diners i algunes coses de valor que teníem tant a casa nostra com a la de les germanes casades.

Va fer-se fosc a la carretera i en cap masia ens volgueren deixar passar la nit. Les nenes varen dormir a la cuneta sobre els pàmols fins al matí; i després de molt caminar vàrem arribar a Besalú. Allà hi havia un campament del PSU i només auxiliaven als nens. Per fi un bon home ens va donar menjar i llet per les nenes i vàrem tornar a marxar. Hi havia una gentada que feia por, per les carreteres no es podia caminar. Al cap d'una estona de caminar, va passar el cotxe d'un «jefasso» que es deia Luengo, que era comandant i ens va fer pujar

i ens digué que ell ens duria fins a Girona, a la casa on anàvem: «l'home proposa i Deu disposa». En arribar a l'últim revolt que hi ha abans d'arribar a Girona va començar l'aviació franquista a tirar bombes sobre Girona. Sortien els autos i camions com a mals esperits, i un camió va tirar-se a sobre nostre, que tots vàrem parar a terra (pluvia). Els uns per aquí, els altres per allà, a les fosques i amb aquell soroll, els que estàvem menys ferits només volíem córrer, però no podíem, cridàvem i no sabíem el que déiem. La mare, les nenes, les germanes varen parar la bomba i només sentíem plorar; un camió d'un oficial que anava a Girona va parar-se i ens va ajudar a posar-hi a dalt els que estaven més ferits. Els morts varen quedar allà, pobrets, n'hi havia cinc.

Vàrem anar a l'hospital, la mare amb una conmoció cerebral, pobra mare!, ja no va obrir més els ulls, una germana ferida del cap, que sempre més se li va notar una cosa que no era normal. La nena de cinc anys, una ferida a la cella i a la cama. A les «demés», sense importància, varen fer-los la primera cura, i varen bombardejar l'hospital, del qual sols en quedà la meitat en peu. Va morir molta gent, doncs estava l'hospital ple pels passadissos...les escales... no es podia passar, i tot va quedar xafat. Mai més he vist un espectacle com aquell, allò era esgarrifós, allò em va recordar un dia dels que estàvem en un hospital de Barbastre (ja que a Osca va haver-hi una gran ofensiva i varen portar els ferits a l'hospital de Barbastre), on sales, escales i passadissos estaven tots plens de ferits, i en aquelles condicions no podíem de cap manera atendre els ferits. Per cert que al pis de dalt hi havia unes sales molt grans plenes de llits, i allò era reservat pels presoners, que en aquell moment eren tres.

Tot el personal de sanitat vàrem fer una protesta, i al cap de dues hores estàvem pujant els ferits des de les escales a les sales de dalt, gràcies al nostre director de sanitat que era de Lleida, el doctor Munill, una meravella de persona. Tornant a Girona varen donar ordre d'evacuar l'hospital. La mare acabava de morir, la vàrem [perdre] i l'últim «adiós» li vàrem donar al dipòsit on hi havia una muntanya de morts. Vàrem conèixer la mare pel vestit. Ja podeu imaginar-vos el nostre estat d'ànim; ens varen fer pujar en unes ambulàncies que ens

varen dur a la frontera. A la mare només va haver-hi temps de fer-li la primera cura, doncs ja no la va tocar ningú més. Les infermeres li varen robar les arracades, els anells i una coseta que portava penjada al coll amb joies de la seva mare i àvia. Varen anar molt llestes. Nosaltres tornàvem com autòmates, plenes de blaus i brutes de sang. L'aspecte de la frontera era aterrador. Són d'aquelles coses que no s'obliden «jamai». Ni sabem a on anàvem i ben just si ens recordàvem d'on veníem quan ja ens tenien instal·lades en un tren. Vàrem veure uns amics de Rubí que quan ens varen conèixer varen marxar corrents. I al cap de vuit mesos sabíem que havien anat a buscar al meu germà, que quan varen arribar a l'estació el tren ja havia marxat i fins al cap de vuit mesos no varen saber res d'ell ni ell de nosaltres, doncs encara que tots escrivíem a casa al meu cunyat l'havien fet presoner. Li havien buidat la casa i quan va poder tornar a casa, malalt i sol, a més tenia el cap una mica trastornat i tenia tanta por que del treball a casa estava com una bestia. Un home tan centrat sempre i tan bona persona!

Dijous 26 d'agost de 1989

VÀREM SORTIR DE RUBÍ per anar a Girona a casa d'uns amics nostres fins que tot estigués acabat. Però abans d'entrar a Girona va venir l'aviació i va tirar tantes bombes que allò va ser espantós. Nosaltres anàvem en un cotxe, va topar amb un altre. Tots vàrem sortir volant. Allà va morir la nostra estimada mare i tots els altres vàrem quedar ferits. I enmig d'aquell infern ens varen portar a l'hospital i allà va morir la mare. La mare més bona del món! Ves quin final més terrible. A l'endemà varen evacuar l'hospital. Uns vàrem

trobar dins d'uns vagons de tren que eren de cavalls plens de palla i en aquests trens només hi anàvem ferits. Dos dies a l'estació del Pertús. Ens curaren i el menjar no ens faltava. Per fi el tren es va posar en marxa i a cada estació important venia la Creu Roja a cuidar els ferits i a portar-nos menjar. Vàrem fer dues caravanes de trens. Allò semblava xauxa. Però l'últim tren era molt millor que els altres i al final només quedàvem al tren els que estàvem més ferits. Vàrem sortir del sud de França i vàrem baixar al nord, a Berck-Plage, una ciutat que tot eren hospitals d'ossos. Ens varen cuidar molt bé i ja veureu. Ens varen posar en una sala que hi havia vuit

dutxes. Totes despullades, nenes, àvies i mares. Ens varen rentar amb uns fregalls d'espart i sabó, i després ens van passar al llit, unes sales precioses amb vint-i-cinc llits. Ens varen donar mig got d'oli de resina i fins l'endemà al matí van passar molts metges, la Creu Roja, infermeres. I l'endemà, l'esmorzar. Semblava que estàvem al cel. Però no teníem la mare. Hi havia un metge italià que ens va prohibir totalment de plorar. Pobre senyor! Deia que plorant no solucionaríem res i tenia tota la raó. Ens varen ajudar molt. La roba que portàvem la varen cremar i ens varen donar roba de tota mena. Van

anar passant els dies, ens van preguntar què sabem fer i uns dies després ja teníem uns tallers de cosir, fer mitja i ganxet. La meva germana gran (doncs nosaltres erem germanes) donava la feina que sabia fer cada noia i es repartien els beneficis.

El fill de la directora, Mme. Monestier, s'havia de casar i li vàrem fer molta roba, vàrem fer jocs de llit i de taula, però no teníem teler de brodar, però vàrem agafar una tauleta de nit, la vàrem girar de cap per avall i, amb els peus a dalt, vàrem fer el teler de brodar. Ens va anar de primera, i no us podeu imaginar la roba que vaig arribar a brodar. Jo

Hola Sen Mamiel, me n'haurem de fer una foto. Tornant a Girona varem donar capta d'arribar i després la mare acabada de morir la varem portar a l'hospital amb el varem donar al dipòsit que s'avia una muntanya de morts que varem conèixer la mare pel nostre ja podem imaginar nos el nostre estat d'anims ens varem fer pagar un munt d'indianes que ens varem dur a la frontera, en la mare només el temps de fer-li la primera cura doncs ja no la va tocar ningú més, les infermeres li varen robar les arracades, els anells i una coseta que portava penjada al coll amb joies de la seva mare i àvia, varem anar molt llestes, nosaltres tornàvem com autòmats plenes de blaus i brutes de sang, l'aspecte de la frontera era aterrador, són d'aquelles coses que no s'obliden jamai, ni sabem a on anàvem i ben just si ens recordàvem d'on veníem quan ja ens tenien instal·lats en un tren, vàrem veure uns amics de Rubí que quan ens varen conèixer varen marxar corrents i al cap de 8 mesos sabíem que havien anat a buscar al meu germà i quant varen trobar a l'estació el tren ja havia marxat i fins al cap de 8 mesos no varem saber res d'ell ni ell de nosaltres, doncs encara que tots escrivíem a casa al meu cunyat l'havien fet presoner, li havien buidat la casa i quan va poder tornar a casa malalt i sol a més tenia el cap una mica trastornat i tenia tanta por que del treball a casa estava com una bestia, un home tan centrat sempre i tan bona persona!

tinc una foto feta a la terrassa de l'hospital brodat amb la «famosa» tauleta de cap per avall, i tot l'equip de costura.

El poder treballar ens permetia poder comprar alguna cosa i, mentrestant, anàvem aprenent el francès. Va esclatar la guerra i els alemanys varen començar a entrar a França. Llavors, els brodats i els jerseis es varen canviar per sacs que omplíem d'«arena» per fer barricades.

Els alemanys anaven avançant, i llavors el govern francès va fer recollir els refugiats espanyols que estaven treballant i ens varen portar al camp de concentració d'Argelers sur Mer. Quan vàrem veure allò ens creiem morir, aquest camp era terrible i els espanyols que hi havia ja hi eren des del dia que varen entrar des d'Espanya, o sigui, el dia que a nosaltres (ferits tots) ens varen portar a Berck-Plage a l'hospital. Ells ja estaven al camp. Nosaltres vàrem estar a l'hospital, com reis, nets, ben menjats, i estimats per tothom, i ells varen arribar allà sense cap barraca, sense cap teulada, ni un plat ni res, dormint a terra i al ras: nens, vells i joves.

El primer que els hi varen fer va ser tancar el camp amb «espino» i l'altre costat el van deixar al mar lliure. Nosaltres ja vàrem trobar les barraques fetes i funcionava una mica bé. Ens vàrem tornar a juntar l'equip de costura i la meva germana va començar a buscar i no va parar fins que va trobar feina. [Unes] a correus, altres es cuidaven de nens als que ensenyaven i treien a passejar. Al camp hi havia un illot de soldats anamites i aquí varen demanar tres infermeres. Com que treballàvem, ens varen donar uns barracons on estàvem quasi soles i ens donaven el menjar dels oficials i no teníem tants polls ni porqueries, allò era un desastre.

El meu germà també era a França i el meu promès també. Ens teníem que casar el mes que va començar la Guerra Civil, però ens va semblar millor casar-nos quan tot fos acabat. El meu promès va marxar voluntari al front i no ens vàrem trobar fins al cap de quatre anys. Al meu germà, fins al cap de tres anys, no li vàrem poder dir el terrible final de la mare. El meu cunyat Peret es va quedar a casa quan va començar tot. Vàrem posar en una caixa

tot lo de valor que teníem i ell va fer un clot molt gran al jardí de casa, però mentre tapava el forat que va fer a terra per tapar la caixa per la part del jardí varen entrar els moros, varen robar la caixa, varen trencar lo que hi havia a casa i varen pendre presoner el meu cunyat Peret. El varen tenir presoner una setmana i el varen deixar a casa amb tota la misèria, es va posar malalt i ja no va estar mai més bé. Quan la meva germana Carmen es va enterar de l'estat del seu marit, nosaltres encara estàvem a Berck-Plage, va tornar a Rubí ella i la seva nena Carmina. Li havien pres la casa i estaven en una misèria espantosa. Ningú els donava feina doncs només volien saber d'on era la seva família. La Gestapo no parava. Finalment tot se'ls va solucionar gràcies a uns bons amics i van anar tirant.

Al camp d'Argelers hi havia un sastre italià que tenia molta feina de cosir i ens va agafar a nosaltres per treballar amb ell, vàrem estar molt bé i ens guanyàrem uns diners. Doncs aquest sastre de les colxonetes que tenien pels internats, ell en feia vestits pels «jefes» i vestits i jaquetes per les seves mullers i fills, eren d'un blau mantega i quedaven preciosos, doncs era un sastre dels bons, però era un senyor sol i es va instal·lar al camp i vivia com un rei.

Sortia un diari a França on hi havia uns apartats en els quals moltes famílies que estaven perdudes, gràcies a aquests diaris, es trobaven. Nosaltres vàrem trobar el meu germà i el meu promès. Bé, el meu promès estava al camp de Saint Cyprien i el govern francès va demanar que tots els refugiats espanyols que s'apuntessin voluntaris a l'exèrcit francès treurien les seves famílies dels camps i els donarien feina com a un francès. Nosaltres érem promesos, però li varen dir que era igual. Ell estava tot il·lusionat, s'ho va creure i es va apuntar voluntari. Vàrem fer totes les demandes i resultà que si no érem casats no teníem cap dret, però ell ja era soldat i el varen portar a Sfría a les ordres del general De Gaulle.

Nosaltres al camp amb el sastre. Va venir un dia al camp la filla del ministre d'interior –Albert Sarró– i volia una noia que sapsigués cosir i ensenyar l'espanyol a les seves nenes. Els «jefes» del camp em van escollir a mi, a més ens varen prometre que abans d'un mes treurien a les meves germanes. Vaig

estar com una reina i abans de dos mesos les meves germanes ja estaven a Perpinyà, totes treballant per bona conducta i bon comportament. La filla del ministre que ens va treure del camp es deia Mme. Polette i estaven a Perpinyà a casa de la seva cunyada; quan els alemanys van entrar a Bordeus, ells varen marxar i varen anar a casa la seva cunyada a Perpinyà, que ella era la Mme. [il·legible], que era la propietària del paper de cigarrets [il·legible]. Era vídua i molt bona persona. La Mme. Polette tenia tres nenes. La gran era mecànic de cotxes, la segona estudiava dret i la petita -10 anys- sempre la tenia preguntant coses que més d'una vegada, mentre dinaven (que quasi sempre eren unes vint persones), ens havia posat en bon compromís preguntant com se deia en espanyol alguna paraula que havia sentit pel carrer a un home que portava un carro, o bé una tartana, que portaven dos cavalls.

Me'n recordo un dia que m'ho vaig passar molt malament. Els cuiners que teníem era una família de «xinos» i van tenir les vacances i feia el menjar una del servei que tenien que es deia [tatxat]. Era una noia molt gelosa, però bona persona. Un dia feia truites per sopar, jo les tenia de servir a taula i ella les anava posant en una plata i vaig quedar de pedra quan vaig veure que a la truita, quan la tenia a la paella, hi tirava una escopinada. Ella no va veure que jo era a la cuina. Què faria jo perquè ningú mengés les truites, doncs aquesta noia tenia a la seva mare que vivia del seu sou. Ja tots eren a taula i quan em va donar les plates de les truites, me'n vaig al menjador (que mai he vist un menjador com aquell) dono un cop a la cadira amb la plata de les truites i totes van anar a parar a sobre de l'alfombra. La senyora era molt llesta i em coneixia molt bé. Ningú va dir ni piu fins que aquesta nena va marxar cap al seu poble per casar-se. La Mme. em va preguntar què havia passat aquell dia amb les truites. Em tenien com de la família.

Els alemanys anaven prenent terreny francès i el govern va tornar a recollir els refugiats que estàvem treballant i ens varen portar a un altre camp a Agde, que no era tan brut, però estava tot tancat. A un costat el mar, a l'altre hi havia el poble d'Agde i muntanyes. Les portes del camp eren guardades per soldats senegalesos.

Ara torno enrera, quan era al camp Argelers. Quan ja treballàvem, teníem un permís per sortir a comprar i la meua germana gran estava molt dèbil i volíem comprar ous i la feina va ser nostra. Teníem un diccionari francès-espanyol, sabíem bastantes coses en francès, però la pronunciació d'algunes coses és molt diferent de l'escript, doncs els ous són molt diferents en la pronunciació o bé en l'escript. A la botiga no ens entenien quan demanàvem «oeuf» i per la vista no ens entenien. Per fi em vaig posar a cantar com una gallina i ajupida els vaig ensenyar que la gallina ho deixava a terra. Els botiguers ploraven i nosaltres també, però ens varen entendre i ens varen donar els ous. Els botiguers eren un matrimoni molt vellets.

Al camp d'Agde vàrem trobar molts coneguts de Sabadell o Rubí. Els cuiners eren bascos, molt bona gent i ajudaven a tothom tant com podien. Nosaltres dos vàrem entrar a pelar patates i les altres, una a correus i l'altra a l'hospital (ja estava a l'hospital, horrorós). Varen arribar als camps de França una quantitat de jueus que es varen poder escapar dels alemanys, que estaven esgarriats, pobra gent. Però on varen tenir més feina amb aquesta pobra gent va ser a l'hospital, doncs la major part de noies joves estaven infectades del mal veneri. Les cames totes plenes de llagues, totes supurant, creieu que feien llàstima de mirar. Ho passaren més malament! Nosaltres que no teníem el mal que elles pobretes, però gairebé totes es van curar. Poques parlaven el francès, però les mostres d'agraïment eren molt grans. Les persones grans portaven faldilles llargues i molt amples i a la part de dins de les faldilles hi portaven tot el seu tresor cosit, doncs no tenien permís. Només podien portar una quantitat de diners molt petita, però lo que portaven amagat era una fortuna.

A l'apartament dels homes del camp hi havia uns grups de neteja que es cuidaven de buidar uns dipòsits que servien de vàters. Als camps hi havia gent de tota mena, per desgràcia, i més d'una matinada varen trobar dones ofegades dins d'aquests dipòsits, però les faldilles no les varen trobar i els «gendarmes» feien guàrdia, però mai varen agafar a ningú que tingués la santa barra de fer coses semblants. Després d'un temps varen ajuntar els matrimonis i els seus fills i si els demanaven per

treballar els hi feien els papers i sortien a treballar sempre amb la responsabilitat del propietari que els llogava, això va fer una germana meva i el seu marit.

Varen anar a treballar a Saint-Pargoire, prop de Montpellier, i els varen donar casa, un sou i menjar de tot lo que collien, treballant com rucs, però no els faltava res, la nena a l'escola.

En aquella regió tot eran vinyes i la guerra encara no s'havia acabat. Quan va arribar la collita del raïm, l'amo de la meva família ens va treure del camp i ja érem tots a Saint-Pargoire treballant. Treballàvem molt, però estàvem bé.

Va anar passant el temps i per fi ens vàrem trobar el meu germà. Ell també havia passat les seves, ell era un gran savi, el seu partit el volia enviar a Mèxic o Amèrica. Ell tenia la seva promesa a Barcelona. En va passar de tots els colors, la policia el buscava; però no el varen trobar mai. Molts amics el varen ajudar molt. La família de la seva promesa eren italians i no el varen deixar mai, no va parar mai de pintar, escriure, granar; el pobre ja és mort. Tots els diaris de Barcelona li han dedicat tots els elogis, i sempre el tindran a la seva memòria.

Per fi ens varen trobar amb el meu promès, encara estava a Síria amb l'exèrcit francès quan els alemanys els varen requisar i els varen enviar a unes mines de Marsella, treient carbó de sota terra.

El meu promès era pagès de tota la vida i entenia totes les coses de l'ofici, i de portar cavalls. A l'amo amb qui treballàvem nosaltres li feia falta un bon pagès, doncs cap dels treballadors, que tenia molt bona gent, no entenien res de la feina, i ell va ser el que es va cuidar de treure el meu promès de les mines de Marsella i portar-lo a Saint-Pargoire. Havien passat quatre anys, ell va passar les febres palúdiques i una llaga d'estòmac, però com que era molt fort, de tot se'n va sortir.

Va anar passant el temps, treballàvem molt, però no ens faltava res.

De les dates que ens varen passar les coses que explico no m'en recordo; però tot va ser durant 4 anys. Ens varen portar a unes mines que eren dalt

del Pirineu, que en deien les mines d'«Estravisqui». Estaven abandonades i era la cosa més salvatge que us podeu imaginar. Dalt d'una muntanya que semblava que es toca el cel amb les mans, i avall, passava un riu que l'aigua feia un soroll espantós (em sembla que ens van portar aquí quan ens varen treure d'Agde). Era a l'estiu.

Quan varen arribar els primers freds ja ens varen treure, estàvem guardats per senegalesos i «gendarmes», i quan vàrem arribar allà, lo primer que ens varen dir: que no deixéssim anar les criatures petites soles perquè hi havia unes àligues molt perilloses. I era veritat, perquè més d'una vegada vàrem veure com portaven a les seves potes cabres i animals que estaven per aquelles muntanyes. Tothom estava esgarrifat. Allà no hi havia persona vivent. Moltes castanyes, porcs senglars i tota mena de bèsties rares.

Nosaltres no vàrem parar de buscar fins que vàrem trobar una masia on vivien com les bèsties. Ens varen donar molta feina de cosir dins de la casa. Hi havia cinc dones, però no havien agafat mai una agulla. Hi anavem cada dia. Ens pagaven amb menjar que repartíem amb els que no es movien de la mina. A la guàrdia els hi vàrem demanar per anar a treballar i feien els ulls grossos i em deixaven passar. En aquesta masia eren deu persones. Tots treballaven al camp. Una casa grandiosa, però tots vivien junts, oques, ànecs, gallines, bous i vaques; només tenien tancats els conills. Anaven als poblets de més aprop a vendre i a comprar el dissabte de cada setmana.

L'entrada de la casa era grandiosa. La llar de foc, una cuina de llenya. A nosaltres ens van posar a cosir a un costat d'aquesta entrada. Tota la sala estava plena de prestatges de fusta i tots aquests prestatges estaven plens d'unes coses que no sabíem que eren i portaven un paper penjat. Tòt allò era negre completament. Fins que un dia, que era divendres, estàvem preparant les coses per anar al mercat. No vàrem saber què era. Amb una escala anaren baixant coses d'allà dalt i amb un drap feien marxar les mosques, que tot allò negre que es veia eren mosques, a milers. I a més feien una musiqueta de iu iu iu. En la meva vida he vist tantes mosques d'aquelles grosses i negres. I tot allò que baixaven

eren formatges que ells feien de llet d'ovella. Els treien les pells negres i quedaven blancs completament i eren els formatges que portaven al mercat. Ens en varen donar un de sencer, que va ser una festa per tots, grans i petits. Però a la meua vida he menjat un formatge millor que aquell i el paper que portaven penjat era la data d'elaboració.

Els cuiners xinesos de la casa de la Mme. Polette de Perpinyà varen tenir por dels alemanys i varen marxar al seu país i després tenien a treballar a la cuina i a l'ordre de la casa un matrimoni jove que tenien un nen, que eren de Céret (molt bona gent i molt nets). A la Côte d'Azur tenien una torre, la Mme. Polette, que era un cel. Una muntanya que tota era de mimoses i romanins. Hi anaven a l'estiu. Anant amb bicicleta vaig caure i amb vaig fer una ferida al braç i a la cama i tinc una foto en el jardí tota embendada.

A Prades van fer un concert de Pau Casals. Ells hi varen anar tots i també em varen pendre a mi. «El cant dels ocells» del violoncel de Pau Casals em va quedar gravat a les meves orelles, que sempre el sent. Quina nit més preciosa! Allò era diví. Aquella família em tractava que com si fos de la família. Tenien una altra torre a Emilie Les Bains, una meravella. A pesar de les meves manies contra l'idioma espanyol, tinc que reconèixer que és la llengua més fàcil d'aprendre. Doncs tal com s'escriu es pronuncia i això a l'hora d'aprendre és una gran aventatge. ¿Vostès són espanyols? No, nosaltres som catalans. Al cap d'un temps els francesos ja sabien la resposta.

Va anar passant el temps i a Saint-Pargoire la vida continuava. Més d'una vegada va venir la gendarmeria a buscar el meu promès, que treballava allà. Doncs després ens vàrem enterar que el nostre amo, per poder treure al meu promès de les mines de Marsella, va fer algun tràmit que no era legal del tot. Fins que a base de pessetes i d'infuència va poder tenir el permís definitiu per treballar com un francès.

No vàrem estar tranquils. Mentre vàrem estar a les mines d'«Estravisqui» del cor del Pirineu, les bèsties que més hi havia eren muflons, isards i «bouquetins» i les àligues gegants. Estàvem esgarriats i cada dia menjàvem castanyes.

Al camp d'Agde hi havia uns cuiners de Burgos, molt bona gent, però també menjàvem moltes castanyes. Però quan ens les donaven als pots per menjar havien de treure amb la cullera les brases i els cucs que anaven per sobre, doncs les tiraven a les olles directament dels sacs i allà hi havia de tot. Quan ens vàrem posar a treballar a l'avituellament, ja va ser més bo. Ens donaven el menjar de la cuina dels oficials.

En un cap de la platja hi havia una muntanyeta que tenia una vista preciosa i allà dalt era el punt de reunió dels catalans i cadascú hi deia la seva. Hi havia un mestre de Sabadell, molt bona persona, que ens va ensenyar el francès correctament. Aquestes reunions que eren cada diumenge a la tarda s'acabaven cantant «L'emigrant» i tots plorant de cara al mar, en direcció a Catalunya.

La temporada que va ser molt interessant per nosaltres va ser al camp d'Argelers, quan treballàvem a l'hospital dels anamites. El respecte que sempre ens varen tenir, ens enteníem molt bé perquè tots parlàvem francès correctament. Llàstima que tenien dues noies que ni sabien donar injeccions, però això a nosaltres ens va anar molt bé, que durant la nostra guerra vàrem anar a un hospital a Barbastre (Aragó) i allà ens varen ensenyar molt bé. Per això quan vàrem ésser al camp, a pesar de totes les brutícies i calamitats, com que sabíem fer moltes coses, no vàrem estar mai sense fer res. No paràvem, dins i fora.

Quan els feixistes atacaven pel costat de Thiers tots els ferits els portaven a Barbastre i a Montsó, on les escales eren plenes de ferits. Allò era horrorós. A dalt hi havia unes sales molt grans i maques i en aquestes sales hi varen posar tres soldats que varen fer presoners. Tot net, gran i no els faltava el menjar i les cures necessàries. Ens vàrem reunir uns quants que treballàvem a l'hospital i ho vàrem denunciar a la direcció. Al cap de pocs dies molts dels que estaven ferits a les escales ja estaven instal·lats en aquelles sales de dalt com a persones i aquells tres que havien agafat ja no els vàrem veure. A més féiem molta roba pels soldats.

Tornem a França. El meu germà sempre d'amagat va poder arribar a Barcelona a casa la seva

promesa, que eren italians. El cap de casa era un «jefe» de Fecca. El varen cuidar molt bé, però anant molt «al tanto». Un gran amic seu, que era d'Acció Catalana, també el va ajudar molt, però amb penes i treballs va anar tirant endavant ... pintura-gravats i escriure i coses d'art fetes de fusta. El varen ajudar molt, era un gran artista.

A Saint-Pargoire tot continuava bé. Totes les germanes estàvem al mateix poble i fent de pàgases i a més cosint estàvem bé. Les meves germanes, la gran i la petita, se'n varen anar a viure a Pau, doncs la petita es volia casar amb el meu cosí, que era mecànic i treballava allà. Però no es varen poder casar perquè els refugiats espanyols, si no feien la «mili» a França, no els donaven el permís per casar-se. Es varen posar a viure en parella i va ser la parella més feliç del món. Ell es va fer un cotxe, un model nou. Era un gran mecànic. Quan li donaren la patent pel cotxe que ell havia fet, ell ja feia temps que estava malalt del cor. El varen operar a Montpel·lier i es va morir a la taula d'operacions. Va ser terrible. Quan la meva germana va anar a recollir el premi de la patent pel cotxe no li varen donar res perquè no eren casats. Era un auto de tres rodes per dos persones. Tinc la foto, és preciós. Però algú se'n va aprofitar i a la meva germana ningú la va ajudar.

La germana gran es va posar a viure de parella amb un amic seu i varen tornar a viure a Saint-Pargoire amb el mateix patró amb qui estàvem nosaltres.

La guerra continua. Al poble on ens estàvem s'hi estava bé treballant com rucs. El meu promès treballava a la mateixa casa que nosaltres. Vàrem començar a preparar el casament, doncs com que el meu promès va anar de voluntari amb l'exèrcit francès ens vàrem poder casar. Ens vàrem casar el dia 12 de març de 1942, i vàrem anar a viure a una casa que ens va llogar el ferrer del poble, una caseta. El

capellà del poble ens va fer un casament de primera i no va voler cobrar res. El piset estava molt bé i estava al centre del poble. Però fillets lo que vàrem passar va ser horrorós, doncs el llit estava ple de xinxes. Jo no n'havia vist mai i el meu marit tampoc. Va ser la més espantosa nit que vàrem passar a la nostra vida. Vàrem passar els dies netejant i treballant. El meu marit portava el cavall que tenia l'amo, es deia «bijou» (que vol dir joia en català [sic]). Era molt dolent i per això no tenia mai gent per treballar. Un dia va donar una mossegada al cap del meu marit i li va arrencar 35 centímetres de pell del cap, amb cabells i tot. Va estar molts dies de baixa.

Durant aquest temps la meva germana Lola, el seu marit i la seva nena varen [ser] reclamats [il·legible]. El marit de la meva germana tenia el seu germà a l'Argentina ja feia molts anys. Va quedar vidu i no tenia fills. Era un gran terratinent, molt ric i va fer tot lo que va poder perquè el seu germà i família anessin a Buenos Aires. Allà se'n varen anar. Varen estar molt bé. Ara només queda allà la meva neboda [Loleta]. Es va casar, va tenir dos filles, ja són casades. Els «demés» de la família són morts. Ells ja es quedaran allà tot lo que queda de vida. De tant en tant em venen a veure, doncs el viatge és molt car.

Tornem a França. Ningú de la meva família ens mereixíem els sofriments que vàrem passar. Algunes temporades de la nostra primera estada a França no vàrem saber res de ningú. Al contrari. Vàrem ajudar a tothom que vàrem poder, tant de grans com de petits, tant a França com a Espanya. Mentre vàrem estar a França ens vàrem espabilar a treballar. Sempre seguir treballant a la terra, com els homes treballaven a les granges, cosint per les masies. La qüestió era treballar, portar algun franc i menjar al camp. Allà es repartia tot lo que portàvem entre tots els que no tenien la sort de poder treballar, tenint en compte que sempre fèiem les feines més pesades que els francesos no volien fer.